
ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Науковий вісник Чернівецького
університету імені Юрія Федьковича:
Історія. № 1. 2025. С. 110–115
History Journal of Yuriy Fedkovych
Chernivtsi National University. № 1. 2025.
pp. 110–115
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2025.61.110-115>
hj.chnu.edu.ua

УДК 27(37-9)«-0027/0284»

© Василь Балух* (Чернівці)

ХРИСТИЯНСТВО ЕПОХИ ПРИНЦИПАТУ

У статті на основі писемних джерел і монографічної літератури проаналізовано протистояння імператорської влади і християнства упродовж перших двох з половиною століть н.е. Доведено, що рівень жорстокості переслідувань християн змінювався: були часи толерантного ставлення до християнської релігії, проте загальна тенденція боротьби з християнством витримувалася. Водночас це протистояння спонукало християнство рухатися вперед у віроповчальному та ідейному напрямках, борячись проти зовнішніх і внутрішніх противників.

Християни зазнавали жорстоких переслідувань за імператорів Нерона, Доміціана, Траяна, Септимія Севера, а останні гоніння відбулися за правління Доміціана та Галерія. Імператори Марк Аврелій, його син Коммод та Олександр Север були більш відданими християнській релігії, завдяки впливу своєї матері, Юлії Маммеї.

Ключові слова: гоніння, імператорська влада, принципат, Рим, християнство, юдео-християни, язичники.

Vasyl Balukh (Chernivtsi)

CHRISTIANITY OF THE ERA OF THE PRINCIPATE

Abstract. Thus, for almost two and a half centuries, there was a brutal confrontation between the imperial power and Christianity. The level of cruelty of the persecutions varied: sometimes there were times when the Christian religion was legalized, but the general tendency of the struggle against Christianity was maintained.

Christians were severely persecuted under the emperors Nero, Domitian, Trajan, Septimius Severus, and the last persecutions occurred during the reigns of Domitian and Galerius. Emperors Marcus Aurelius, his son Commodus, and Alexander Severus were more loyal to the Christian religion, thanks to the influence of their mother, Julia Mammea.

At the same time, for the new religion, these were times of natural selection, and the weak in spirit could not stand it, renounced the faith, that is, there was a moral and ideological hardening of Christianity. This confrontation forced Christianity to move forward in the doctrinal and ideological direction, repelling the attacks of external and internal opponents.

The attitude of the Roman state towards Christianity cannot be considered in isolation from the internal policy of Rome as a whole. The essence of this policy was to ensure a broad social base for the current regime. Everything that hindered the achievement of this goal, including the activities of Christians, had to be destroyed or changed.

Therefore, the relationship between the Roman state and Christianity in the 1st–3rd centuries was determined both by the position of Christians towards the state and traditional religion, and by the perception of Christianity by Roman society. And periods of aggravation of relations were replaced by times of peaceful coexistence.

* д.і.н. професор кафедри філософії та культурології Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України.

Doctor of History, Professor, Department of Philosophy and Culturology, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Corresponding Member, National Academy of Educational Sciences of Ukraine.

orcid.org/0000-0001-5633-5035

e-mail: v.balukh@chnu.edu.ua

Even during the time of persecution, there were regions in the Roman Empire where Christians felt at ease. And, finally, it was the realities of existence within the Roman Empire that turned Christianity into a phenomenon of world religion and world culture.

Keywords: persecution, imperial power, principate, Rome, Christianity, Judeo-Christians, pagans.

Постановка наукової проблеми. Антична цивілізація подарувала людству цілу низку неперевершених здобутків і звершень. До таких доленосних і епохальних світових надбань належить зародження у Стародавньому Римі християнського вчення у період становлення нової системи правління — принципату, коли зникають поліси і формується бюрократично-правова космополітична держава. Саме імператорський Рим забезпечив широке соціально-політичне та ідеологічно релігійне підґрунтя для виникнення раннього християнства, оскільки тут релігійне життя було не приватною, а державною справою, що перетворило християнство на феномен світової культури.

Утворення в сучасній Європі єдиного соціально-економічного, політичного і особливо культурного простору, де християнство займає надважливе місце, викликає нагальну необхідність ґрунтового вивчення античної спадщини.

Проте, щоб зайняти своє чільне місце в ідеології і свідомості римлян, християнству довелося пройти нелегкий шлях становлення у боротьбі і з державою, і з римським політеїзмом, який мав давні традиції.

Метою статті є аналіз взаємовідносин імператорської влади і християнських общин епохи принципату (II–III ст.).

Виходячи з поставленої мети ставимо низку **завдань**:

- з'ясувати етапи гоніння на християн;
- вивчити причини конфліктів державної влади з новою релігією;
- в часи яких імператорів християнські общини жорстко переслідувалися;
- проаналізувати результати протистоянь християнства і державної влади.

Ступінь наукової розробки проблеми. Означена проблема забезпечена достатньою кількістю джерел, хоча різних за своєю повнотою і рівнем об'єктивності. Серед українських істориків активно аналізували історію раннього християнства В. Балух, С. Головащенко, В. Коцур, О. Петrenchко та ін. Та все ж вона потребує подальшого вивчення. У статті використані також матеріали зарубіжних дослідників: В. Лапідського, Е. Дж. Ханта та А. Д. Тані.

Виклад основного матеріалу. Необхідні засади для успішного утвердження християнської ідеології у римському суспільстві формувалися досить повільно через спротив традиційної римської релігії та імператорської влади, хоча ідеї християнства про безсмертність і віру в її безсмертя поширюються у римському суспільстві. Тому християнство не могло не вступати в конфлікт із державною владою, яка захищала офіційну релігію із суспільством, яке її сповідувало. Крім того, вкрай вороже до християн ставилися юдеї, хоча християнство перейняло в них ідеї монотеїзму та деяких моральних засад.

Активний пошук новонавернених і жвава практична діяльність християн призвели до того, що нова релігія стала переслідуваною і незаконною. Перші відомості про переслідування християн належать до періоду епохи Клавдія, хоча римляни не робили на перших порах різниці між юдеями та прихильниками християнства. Так, Светоній писав, що імператор «вигнав з Рима юдеїв, постійно підбурюваних Христом».¹

Існує думка, що відокремлення християн від юдеїв пов'язане з Юдейською війною, внаслідок якої було зруйновано Єрусалимський храм і відбулося розселення юдео-християн по всій Римській імперії. Проте це лише припущення, оскільки воно відбувалося поступово і різними шляхами в різних місцях: найповільніше у Палестині.² Але на середину II ст. н.е. число християн з язичників переважало кількість юдео-християн. Свідченням цього є повідомлення Юстина в «Апології», що за правління Антоніна Пія (138–161) християни з язичників чисельніші за християн з юдеїв та самаритян.³

Уже Тацит (бл. 56–117) сприймав християн як окрему, відмінну від юдеїв релігійну групу⁴, яку згодом почала переслідувати державна влада. Так, християн звинуватили у пожежі Рима 64 р. н.е. за правління Нерона (54–68), який, імовірно, прагнучи відвернути підозру від себе (Діон Касій прямо звинувачував його у причетності до підпалу)⁵, поклав провину за пожежу на християн, яких почали жорстко переслідувати, внаслідок чого загинув і апостол Павло.

Отже, у 60–70-ті рр. християнство було відоме по всій території Імперії. Під час розкопок у Помпеях виявили низку зображень основного символу християнства — хреста.⁶ Ми не будемо розглядати соціальний склад перших християнських общин і його зміну упродовж I ст. н.е. Лише зазначимо, що вступ до них частини знатних і заможних римлян викликав чергову хвилю переслідувань християн за правління Доміціана (81–96), які відмовлялися визнати його божественність. Тому прихильники нової віри змушені були здійснювати свої обряди таємно у римських катакомбах. Саме в цей час формується євангельська традиція і починається перехід до єпископської церкви.

Проте більшість дослідників вважають переслідування християн за Нерона і Доміціана окремими епізодами, а не державною політикою. Ситуація змінюється за Антонінів у II ст. н.е., коли Траян (98–117), незважаючи на проголошений принцип «краще залишити безкарним злочин, аніж засудити невинного», через своїх легатів переслідував християн за доносами (правда, анонімки не бралися до уваги), тобто християнство стає забороненою релігією.⁷ Негативне ставлення до християнства зумовлювалося значною мірою тим, що воно розглядалося як украй вороже до римської релігії, яка освячувала владу імператорів і магістратів. Невід'ємною її складовою було переконання, що військова могутність та й сама держава перестануть існувати того ж дня, коли буде втрачена традиційна релігія,⁸ складовою частиною якої у період Імперії став культ імператора. А нижчі верстви римського суспільства вважали, що нехтування релігійними церемоніями могло викликати стихійні лиха. Отже, переслідування християн за Траяна стало реакцією на нехтування ними обов'язків щодо римських богів і порушення указу про заборону таємних товариств.

За правління Марка Аврелія (117–168) держава не вдавалася до організованих заходів проти християн, хоча з правової точки зору їхнє становище суттєво не змінилося. Уявлення про толерантність імператора-філософа дали підстави згодом Елію Лампрідію в «Історії Августів» твердити, що Адріан хотів збудувати храм Христу, давши йому місце серед богів.⁹ Проте частина істориків пов'язують з іменем Марка Аврелія чергове гоніння на християн. Утім ініціатива переслідування належала не державній владі, а народним масам. Приводів для незадоволення щодо християн було чимало: відмова служити в армії, заборона участі у язичницьких святах, негативне ставлення до розваг, які так полюбили римляни. Але поряд зі справедливими звинуваченнями на адресу християн були й абсолютно надумані. Наприклад, поширилося переконання, що християни поклоняються осячій голові, поклоніння хресту вважали фетишизмом, про «тієстові» банкети християн, едіпові зв'язки між ними, стихійні лиха тощо — у всьому звинувачувалися християни.¹⁰

Християн виганяли з будинків, не пускали в лазні і на ринок, забороняли з'являтися у громадських місцях, ображали словесно, били, закидали камінням, грабували, ув'язнювали, чинили так, як зазвичай чинить озвірілий натовп з ворогом, — писав Євсевій Памфіл у «Церковній історії».¹¹ До звичайної вимоги *panet et circenses* (хліба і видовищ) добавилася вимога *christianos ad leones* (християн — левам).¹² Уряд прагнув домогтися від християн зречення своєї віри навіть під тортурами, проте звичним ставало добровільне прагнення мучеництва, бо навіть зречення не тягло за собою автоматичного звільнення звинувачених християн.

Християнська традиція поширила необґрунтовану тезу про припинення чи суттєве обмеження переслідування християн в останні роки правління Марка Аврелія. Так, Євсевій передає історію про римське військо, яке опинилося у скруті під час Маркоманської війни (116–180) через відсутність води. Воїни-християни звернулися з молитвою до Бога і почалася злива, яка не лише втамувала спрагу воїнів, але й розігнала наляканих варварів. Після цього імператор заборонив доноси на християн під загрозою смерті донощикам.¹³

По-іншому трактують цей епізод світські історики (Діон Кассій, Юлій Капітолін та ін.),¹⁴ які заслугу у врятуванні армії віддавали язичницьким богам. Отже, навряд чи імператор пов'язував усе, що сталося, з християнськими молитвами.

Часом повного послаблення переслідувань християн став принципат Коммода (180–192), на якого впливала улюблена наложниця християнка Марція.¹⁵ А прихід до влади Септимія Севера (193–211) став початком нових випробувань для християн, згідно з християнською традицією. Вони базувалися на едикті Септимія Севера щодо юдеїв і християн, який під страхом покарань заборонив навернення в юдейство і християнство. Деякі дослідники обґрунтовано вважали, що цей едикт був спробою уряду покласти край пропаганді християнства, не зазіхаючи на права християн. Закон швидше за все захищав *status quo* язичницької релігії, аніж нападав на релігії, що суперечать панівному культу.¹⁶

Якщо толерантність Септимія Севера до християнської релігії породжує небезпідставні сумніви, то ставлення до християн іншого представника цієї династії — Олександра Севера (222–235) — більш визначене. Його, як і Антонія Пія, називали благочестивим і добродішним за шанування римських традицій. У спеціальному приміщенні із зображенням лаврів він здійснював жертвопринесення. Були тут зображення і деяких праведників. Серед них історик Лампрідій називає Аполлонія, Авраама, Орфея і Христа.¹⁷ У нас немає достатніх підстав категорично заперечити свідчення щодо зображення Христа, але воно перегукується із повідомленням про терпимість Олександра до християн, його задумом побудувати храм Христу та підтримку християн у конфлікті за земельну ділянку з трактирниками.¹⁸

Можливо, не всі свідчення про прихильність Олександра Севера до християн відповідають дійсності. Наприклад, сумнівним можна вважати повідомлення про його наказ написати у Палатинському палаці євангельський вислів, почутий ним від юдеїв чи християн: «І як бажаєте, щоб вам чинили люди, чиніть їм і ви так, люди».¹⁹

Але, безсумнівно, відзначимо толерантне ставлення імператора до християн, який перебував під впливом своєї матері Юлії Маммеї (185–235), яка не лише була обізнана з християнським вченням, але й часто спілкувалася з відомим тогочасним християнським письменником Орігеном (бл. 185–254). А інший християнський теолог та історик Павло Орозій (бл. 380 — бл. 420) навіть називає її християнкою.²⁰ Проте толерантність Олександра аж ніяк суттєво не покращила правового статусу християн.

Подальші взаємовідносини Імперії з християнством повинні були завершитися або якимись поступками сторін, або знищенням однієї з них. Зрозуміло, що слабшою стороною тут було християнство. Польський історик Борис Лапіцький справедливо стверджував, що саме християнство першим пішло на компроміс, суть якого сформулював апостол Павло.²¹ У своєму «Посланні до римлян» (59 р. до н.е.) він повчав: «Усяка душа нехай буде покірна вищій владі... не лише через страх покарання, але й через сумління».²² А в першому листі Тимофію апостол наголошує, що потрібно молитися за царів і всіх тих, хто при владі.²³

Такої ж позиції дотримувалися і християнські теологи. Сучасник подій Тертуліан (155/65–220/40) відзначав, що християнин знає, що імператор поставлений його Богом, тому правителя потрібно любити, боятися, шанувати, бажати йому благоденства разом із процвітанням усієї Римській імперії. Тому християни здійснюють жертвопринесення за здоров'я імператора, але не нашому Богові і молимося за здоров'я імператора.²⁴ Саме така практика сприяла тому, що у взаєминах між християнами і владою у I–II ст. були тривалі безконфліктні періоди, хоча за три століття протистояння між Римом і християнством сягало високого рівня.

Позиція християн, які не визнавали традиційних римських вірувань, ухилялись від виконання обов'язків громадянина, викликала гостру реакцію уряду. Тому деякі римські імператори вважали за необхідне боротися з цією ідеологією. Відособленість християн та утаємниченість їхніх обрядів вели до розповсюдження найрізноманітніших чуток серед населення Імперії. Здебільшого під цими чутками не було жодного підґрунтя.

Утім, переслідування християн було відображенням позиції римської влади щодо християнства, яке не вписувалося у традиційну схему римського релігійного життя. Ворожість християнства до римської релігії спричинювало зворотну реакцію імператорів. Християни вважали неможливим виконання певних умов держави, а остання вважала за необхідне карати християн за невиконання ними суспільного обов'язку.

Для римлян було природним, що імператорська влада контролює усі сторони життя громадян, у т. ч. і духовне. А християнство пропонувало виведення релігійного життя з-під опіки держави. Оскільки римляни сприймали свою релігію як частину державного устрою, то поведінка християн вважалася зазіханням на основи державної організації. Щоправда, існували мотиви, через які влада по-старому розглядала християнство як таємну, підпільну секту. А в боротьбі з опозиційним рухом римський уряд не завжди бажав розбиратися у справжньому стані справ і міг приймати християн за бунтівників, тим паче, що в деяких випадках вони самі давали для цього підстави. Так, християни відмовлялися приносити пожертви богам, поклонятися генію імператора, служити в армії тощо. Це створювало навколо них атмосферу підозри і в кризових ситуаціях могло викликати переслідування. До того ж у III ст. церква уже була багатою структурою, тому поширена практика конфіскації майна знаходила тут благодатний ґрунт.

Церковні історики нараховують 10 великих гонінь, не рахуючи місцевих. Проте кількість і розміри гонінь не були такими великими, як зображувалися у пізньохристиянській традиції.²⁵ Найпоплідовніше переслідували християн саме ті імператори, які найретельніше дбали про державні інтереси.

Наприклад, Доміціан, за переказами, у 95 р. вислав на острів-пустелю Патмос престарілого апостола Павла, де той нібито написав Апокаліпсис. А перше історично встановлене короткочасне гоніння відбулося за правління Деція (249–251), який 250 р. видав едикт про гоніння християн. Згідно з ним, християн змушували у визначені дні в присутності спеціальної комісії приносити жертви язичницьким богам і статуям імператорів, за що вони одержували про це спеціальне посвідчення. Християни намагалися втікати, підкуповувати чиновників тощо.

Дії цього указу відчувалися і при імператорові Валеріані (253–260), який 253 р. видав указ проти церковних організацій, а в 257 р. заборонив єпископам здійснювати богослужіння і влаштовувати збори християн. У 258 р. сенаторів-християн почали позбавляти звання і конфісковувати їхнє майно. Християн, які обіймали державні посади, відправляли на примусові роботи, а єпископа Рима Кіпріана стратили. Християнські апологети пов'язували трагічну долю цього імператора з покараннями за здійснене: він потрапив у полон до персів, і коли цар сідав на коня, то Валеріан згинув спину для опори ноги царя. У результаті його син Галлієн (260–268) скасував гоніння.²⁶

Ще одне гоніння зафіксовано за імператора Авреліана (270–275), який 275 р. видав едикт проти християн. Крім того, він оголосив неділю вихідним днем на честь бога Сонця.

Останні переслідування відносяться до правління імператорів Діоклетіана (284–305) на Галерія (305–311). Згідно з указами 303–304 рр., заборонялося богослужіння в Імперії, наказувалося руйнувати церковні споруди, конфісковувати майно тощо. Усі християни змушені були приносити жертви язичницьким богам, їх виганяли з армії і державного апарату. Навіть дружина Діоклетіана змушена була здійснювати жертвопринесення тощо. Протре це були останні спроби державної влади побороти християнство,²⁷ хоча ці події відносяться уже до періоду домінату.

Висновки. Отже, майже два з половиною століття йшло жорстоке протистояння імператорської влади і християнства. Рівень жорстокості переслідувань змінювався: інколи наставали часи легалізації християнської релігії, але загальна тенденція боротьби з християнством витримувалася. Християни жорстоко переслідувалися за часів імператорів Нерона, Доміціана, Траяна, Септимія Севера, а останні гоніння припадають на правління Доміціана і Галерія. Лояльніше ставилися до християнської релігії імператори Марк Аврелій, його син Коммод і Олександр Север завдяки впливу своєї матері Юлії Маммеї.

Водночас для нової релігії це були часи природного відбору, і слабкі духом не витримували, зрікалися віри, тобто відбувалося моральне та ідейне загартування християнства. Це протистояння змушувало християнство рухатися вперед у віроповчальному та ідейному напрямку, відбиваючи напади зовнішніх і внутрішніх противників.

Ставлення Римської держави до християнства в жодному разі не можна розглядати відокремлено від внутрішньої політики Риму загалом. Суть цієї політики зводилася до забезпечення широкої соціальної бази для чинного режиму. Усе, що перешкоджало досягненню цієї мети, в т.ч. і діяльність християн, повинно бути знищене або змінено. Тому взаємини між Римською державою і християнством у I–III ст. визначалися як позицією християн щодо держави та традиційної релігії, так і сприйняттям християнства римським суспільством. А періоди загострень відносин змінювалися періодами спокійного співіснування. Навіть у пору гонінь у Римській державі були регіони, де християни почувалися спокійно. І, нарешті, саме реалії існування у межах Римської імперії перетворили християнство на феномен світової релігії та світової культури.

Перспективи подальших досліджень. У руслі досліджень раннього християнства нового прочитання вимагають історичні факти у вивченні регіонів, де загалом мирно вживалися державна влада і християнство.

¹ Gajusz Swetoniusz Trankwillus, *Żywoty cesarów* [Lives of the Caesars], Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1987, 2, 25, 4.

² О. Петrenchко, *Соціально-політичний розвиток Римської імперії в I — на початку III ст.: від «відновленої» республіки до сенаторської монархії* [Socio-Political Development of the Roman Empire in the 1st — at the Beginning of the 3rd Century: From the «Rrestored» Republic to the Senatorial Monarchy], дис. на здоб. наук. ст. д.і.н. за спеціальністю 07.00.02. — Всесвітня історія, Львів, 2010, с. 191.

³ Justin, *Apologies* [Apologies], Milano, 1995, I, 53, 3.

- ⁴ Tacitus Cornelius, *Annales* [Annals], books XI–XVI, London, 1962, vol. II, XV, 38–40.
- ⁵ Dio Cassius, *Roman History*, London, 1917, vol. V, LXII, 16.
- ⁶ О. Петrenchко, *Соціально-політичний розвиток Римської імперії в I — на початку III ст.: від «відновленої» республіки до сенаторської монархії*, с. 193.
- ⁷ О. Петrenchко, *Соціально-політичний розвиток Римської імперії в I — на початку III ст.: від «відновленої» республіки до сенаторської монархії*, с. 195–197.
- ⁸ E.J. Hunt, *Christianity in the Second Century. The Case of Tatian*, London — New-York, 2003, p. 17.
- ⁹ О. Петrenchко, *Соціально-політичний розвиток Римської імперії в I — на початку III ст.: від «відновленої» республіки до сенаторської монархії*, с. 200.
- ¹⁰ Eusebius, *The Ecclesiastical History*, London, 1926, v. 1, 14; О. Петrenchко, *Переслідування християн у Ранній Римській імперії* [Persecution of Christians in the Early Roman Empire], Дрогобич, 2000, вип. IV, с. 67.
- ¹¹ Eusebius, *The Ecclesiastical History*, v. 1, 14.
- ¹² О. Петrenchко, *Соціально-політичний розвиток Римської імперії в I — на початку III ст.: від «відновленої» республіки до сенаторської монархії*, с. 204.
- ¹³ Eusebius, *The Ecclesiastical History*, v. 5, 1–6.
- ¹⁴ Dio Cassius, *Roman History*, vol. V, LXXI, 8; *Scriptores historiae Augustos* [Historia Augusta], Lipsiae, 1865, XXIV, 4.
- ¹⁵ Dio Cassius, *Roman History*, vol. V, LXXI, 4.
- ¹⁶ О. Петrenchко, *Соціально-політичний розвиток Римської імперії в I — на початку III ст.: від «відновленої» республіки до сенаторської монархії*, с. 208.
- ¹⁷ Pliny, *Letters and Panegyrius*, London, 1969, vol. I Alex. Sew, XXIX, 2.
- ¹⁸ Pliny, *Letters and Panegyrius*, vol. I, XXII, 4; XLIII, 6; XLIX, 6.
- ¹⁹ Pliny, *Letters and Panegyrius*, vol. I, LI, 8.
- ²⁰ Eutropius, *Breviarium Historiae Romanae* [Breviary of Roman History], Lipsiae, 1850, VII, 18, 7.
- ²¹ B. Łapicki, *Etyczna kultura starożytnego Rzymu a wcześnie chrześcijaństwo* [The Ethical Culture of Ancient Rome and Early Christianity], Łódź, 1958, s. 260.
- ²² Римл. 13. 1:5, *Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту* [The Bible or Books of the Holy Scriptures of the Old and New Testament], пер. проф. Івана Огієнка, Київ, 2002.
- ²³ Тим. 2, 1:2, *Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту*.
- ²⁴ В. Балух, *Тертуліан: між «Афінами» і «Єрусалимом». Феномен релігії в творах античних і середньовічних мислителів* [Tertullian: Between «Athens» and «Jerusalem». The Phenomenon of Religion in the Works of Ancient and Medieval Thinkers], Чернівці, 2012, с. 73.
- ²⁵ В. Балух, *Історія античної цивілізації: в 3-х т., т. 2. Стародавній Рим* [History of Ancient Civilization: in 3 vol., vol. 2. Ancient Rome], Чернівці, 2008, с. 575.
- ²⁶ В. Балух, *Візантиністика* [Byzantine Studies], Чернівці, 2006, с. 27.
- ²⁷ В. Балух, *Історія античної цивілізації: в 3-х т., т. 2. Стародавній Рим*, с. 575.

References

1. Balukh V, *Istoriia antychnoi tsyvilizatsii: v 3-kh t., t. 2. Starodavnii Rym* [History of Ancient Civilization: in 3 vol., vol. 2. Ancient Rome], Chernivtsi, 2008, 848 s.
2. Balukh V, *Istoriia antychnoi tsyvilizatsii: v 3-kh t., t. 2. Starodavnii Rym* [History of Ancient Civilization: in 3 vol., vol. 2. Ancient Rome], Chernivtsi, 2008, 848 s.
3. Balukh V, *Istoriia antychnoi tsyvilizatsii: v 3-kh t., t. 2. Starodavnii Rym* [History of Ancient Civilization: in 3 vol., vol. 2. Ancient Rome], Chernivtsi, 2008, 848 s.
4. Bibliia abo Knyhy Sviatoho Pysma Staroho y Novoho Zapovitu [The Bible or Books of the Holy Scriptures of the Old and New Testament], per. prof. Ivana Ohienka, Kyiv, 2002, 1159 s.
5. Dio Cassius, *Roman History*, London, 1917, vol. V, books 46–50, 544 p.
6. Eusebius, *The Ecclesiastical History*, London, 1926, 584 p.
7. Eutropius, *Breviarium Historiae Romanae* [Breviary of Roman History], Lipsiae, 1850, 78 p.
8. Gajusz Swetoniusz Trankwillus, *Żywoty cesarów* [Lives of the Caesars], Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1987, 352 p.
9. Hunt E.J., *Christianity in the Second Century. The Case of Tatian*, London — New-York, 2003, 204 p.
10. Justin, *Apologies* [Apologies], Milano, 1995, 283 p.
11. Łapicki B., *Etyczna kultura starożytnego Rzymu a wcześnie chrześcijaństwo* [The Ethical Culture of Ancient Rome and Early Christianity], Łódź, 1958, 322 s.
12. Petrechko O., *Peresliduvannia khrystyian u Rannii Rymskii imperii* [Persecution of Christians in the Early Roman Empire], Drohobych, 2000, vyp. IV, s. 54–99.
13. Petrechko O., *Sotsialno-politychnyi rozvytok Rymskoi imperii v I — na pochatku III st.: vid «vidnovlenoi» respubliky do senatorskoi monarkhii* [Socio-Political Development of the Roman Empire in the 1st — at the Beginning of the 3rd Century: From the «Rrestored» Republic to the Senatorial Monarchy], dys. na zdob. nauk. st. d.i.n. za spetsialnistiu 07.00.02. — Vsesvitnia istoriia, Lviv, 2010, 379 s.
14. Pliny, *Letters and Panegyrius*, London, 1969, 563 p.
15. *Scriptores historiae Augustos* [Historia Augusta], Lipsiae, 1865, 362 p.
16. Tacitus Cornelius, *Annales* [Annals], books XI–XVI, London, 1962, vol. II, 643 p.